

ראול הילברג

הגיטו כצורת ממשל*

(ניתוח של "היודנראט" לישיעהו טרונק)

בשנת 1972, יוחר ממחצית היובל אחרי השואה, פירסם ישיעהו טרונק את מחקרו מפלס הדרך, "היודנראט", נסיון גדול ראשון לתאר בצורה שיטתית את המוסדות ואת תנאי החיים של היהודים בגיטאות הנאציות של מזרח אירופה.¹ זהו ספר עב-כרס, בן 700 עמוד, אך למרות היקפו איננו מוערך כערכו האמיתי, כי טרונק הוא בין הסופרים הבלתי-רגילים המבטיחים פחות ממה שהם נותנים. בהקדמה הוא מונה החומים ומיגבלות: תיאור כולל של האדמיניסטרציה הנאצית במזרח והבאת המקורות שעמדו לרשותו.

המבוא לא נכתב על-ידי טרונק, אלא על-ידי יעקב רובינסון, והוא בחלקו פילוסופי, בחלקו מהפלמס ואין להקיש ממנו על ממדי התוכן. התיאור המעשי מוצג על-ידי טרונק בשפה פשוטה, צניינית ותוך ויתור על העלאת המתח ונקודות שיא. הוא עובר מנושא לנושא, מבתי-ספר לבתי-כנסת, מעבודה למשלוחי אנשים, ואינו משנה את הטון. בהצגה מהוקצעת זו, הצליח למזג את הכל: את ההיקף, ההתעמקות והמיסצאים.

שם הספר הוא, "יודנראט", ו"א ועד היהודים, והוא דן בהם במאותיהם כפי שפעלו בגיטאות השונים במזרח אירופה. טרונק ביקש, "לכתוב היסטוריה אובייקטיבית של הוועדים" על-מנת "למצוא את המפתח לקורות היהודים תחת שלטון הנאצים בינם לבין עצמם".² אך ספרו איננו סתם צילום של אותו מפתח, והו הבית כולו, כי יש בו היסטוריה שלמה — פוליטית, כלכלית וחברתית — של הגיטו בתור תופעה. שמות הפרקים והקטעים מצביעים על היקף הדיון, המשתרע על שלל נושאים ובהם: התפתחות אירגונית של המנגנון המינהלי, ועדותיו והמשרדה, בעיות המימון, המסים, הייצור, הקניות וכן פעולות שכללו מקוואות, מטבחים, סעד ועזרה רפואית.

* הרגום היצאה שנישאה במאמר 1975 בניו-יורק בכנס על "השואה — דור לאחריה", שאורגן וניהל על-ידי המכון ליהדות ומגו באוניברסיטה העברית, בחטיבת המגבית היהודית המאוחדת.

¹ Issiah Trunk, *Judenrat — The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Macmillan, New-York, 1972, 700 pp.

² שם, עמ' xviii.

ישנו גם שפע של תיעוד. בהקדמתו מפנה טרונק את תשומת-הלב לסקר שבו רוכזו תשובותיהם של 927 אנשים אודות 740 חברי ועדים ו־1122 אנשי משטרת גיטו לשעבר. אך החומר שבשאלונים אלה מתווה רק כחמישה אחוזים מתוך כ־2,000 הציטוטים המובאים בהערות אודות פקודות מאת המוסדות המפקחים הגרמניים, דו"חות שהוגשו לגרמנים על־ידי הוועדים, פרטיכלים משיבות הוועדים, עיתונים, יומנים, זכרונות וספרי יזכור. הן הניסוח והן המקורות מעידים על המאמץ הרב שנעשה על־ידי טרונק, ועובדות מסובכות בכל דף ודף מסיקפות את התעמקותו של המחבר בהי גיטו על היבטיו הרבים.²

טרונק מזהיר אותנו מפני הכללות. בפתח הדברים הוא מדגיש את חשיבותם של התנאים המקומיים ושל השוני בין מנהיגי הקהילות. ברם, אין הוא מציג לפנינו את גיטו וארשה בפרק אחד, את גיטו לודו' בפרק שני וכן הלאה. טיבם המקוטע של המקורות ממילא לא היה מאפשר גישה כזו. במקום זה הוא מבליט את העיקר שבחיי הגיטאות והפעלתם נוכח הבעיות שהיו נחלת הכלל: צפיפות, רעב ודרישות הגרמנים. הוא עושה זאת בהשתמשו בפרט איזה שהוא חלקו מאחד הגיטאות כמעיד על המצב בכלם. באופן זה הוא בונה פסיפס שכמוהו כחללה בה"א הידיעה.

יתירה מזו: הספר כולו מוכיח, ולא רק טוען, כי למרות השוני הרב במיבנה הקהילות היהודיות ולמרות מיגוון האישים ששירתו בוועדים, עלינו לקרוא את סיפוריהם של כל הגיטאות הללו כמירקם היסטורי אחד. רשם זה מתחזק כשאנו מוצאים כי הפיסתם ותגובותיהם של היהודים היו דומות במידה רבה בכל רחבי שטחי הכיבוש, וזאת על אף הכיורד בין הקהילות והוועדים. בסופו של דבר עולה המשותף בין הגיטאות על המבדיל; אין גם חשיבות כה רבה לסיווג הגיטאות על־פי גורמים דמוגרפיים או כלכליים. חשובה העובדה שחיה קיים גיטו יהודי, דבר שאין דומה לו בהיסטוריה החדשה ברחבי העולם.

אילו טרונק עשה רק זאת — לארגן שפע של עובדות בקטגוריות על־פי הנושאים — היתה תרומתו לאוצר ידיעותינו רבה. אך מעבר למלאכת ליקוט זו, הוא גם מביא לפנינו שורה של מחשבות על טיב הגיטאות ועל הוועדים שניהלו אותם. לשווא נחפש מחשבות אלו בפרק מסכם; טרונק מתחמק מלעשות תגליות ואין אצלו פרק מסיים ומסכם, הסיום שלו מצטמצם ב־5 עמודים ובהם הוא דן רק בעניין אחד שיעקב רובינסון עוררו במבוא: שאלת שיתוף־הפעולה של הוועדים עם הגרמנים.

ככה נשאר מיכלול של תצפיות, הערות ומסקנות טמון בגוף התוצאה, חלקן בפסקאות ארוכות למדי, חלקן במשפט אחד, ועוד אחרות בנרשאים וקווים מאפיינים התזוירים ונשנים. לגבי סקירת הספר אין דבר יותר חשוב מעיבודן וריכוזן של

² טרונק מטקד את תשומת־לבו בגיטאות שבתחומי פולין וליטא מלפני 1939. מופיעים פרטים מיוסר אודות רינת שבלטביה ומינסק שברוסיה הלבנה, אבל הגיטאות שהוקמו יותר מזרחה והקהילות היהודיות תחת שלטון רומני בין הנהרות דניסטר ובוג לא נכללו במחקר מסיבות ידועות.

נקודות אלו בצורה אנליטית. והרי הן לפניכם ב־4 ראשי־פרקים, חלקן מתמצותות מהרצאתו, חלקן גזרות ממנה, אך מושתתות עליו.⁵

הג'טו כחידה פוליטית

בין הקמים שאיפיינו את הג'טאות בולטת כעובדה עיקרית ההפרדה בין תושביהם לבין האוכלוסיה הסובבת. הג'טו היהודי היווה חברה סגורה; השערים היו נעולים דרך קבע בפני מעבר חופשי עד כדי כך שטרונק מכנה כ„פחוחות“ יחסית אותן קהילות (בערים הקטנות) שמהן יצאו מדי יום פלוגות עבודה למפעלים שמחוץ לתחום הג'טו.⁶ אין להסיק מכאן שלא היה כל מגע עם גרמנים או פולנים. שירותי טלפון, חשמל, גז ומים היו מחוברים וכן סולקה אשפה ונגמטרו החוצה תוצרי העשייה ונתקבלו פחם, מזון וחומרי־גלם; דואר מכתבים וחבילות הופעל דרך משדדי הדואר. בג'טו נתקבלו הלוחאות מבאנקים ותשלומי שכר דירה וכדומה. בשאנו מתבוננים בקשרים אלה עלינו להבחין היטב בין פעולות הכרחיות לעצם קיום הג'טו ובין קשרים פרטיים מעבר לתחום, שלא נסבלו מפני שנגזו את עצם מהות הג'טו.

אפילו חליפת המכתבים הרשמית בין שלטונות הג'טו היהודיים ובין סוכנויות או פירמות שכונות גרמניות או פולניות נותקה ככל האפשר ורימזת הפקדות והדו־יחיות צומצמה ככל האפשר, אך לא באופן מוחלט. נותר רק הקשר מהמפקחים הגרמנים אל הוועד היהודי. במקום התקשורת האופקית, המקובלת כל כך בחיינו המודרניים, בא משטר מקיף שפעל כמעט רק מלמעלה למטה. לעיתים זה היה משטר מורכב, כמו במקרים של וארשה ולודז'; לעיתים, בייחוד במקומות מרוחקים, פשוט למדי אך תמיד סטאנדארטי ודיקטטורי.⁷

המערכת ההירארכית של הפיקוח הגרמני תוכננה במתכונת של שלטון אבסולוטי. פקודות הגרמנים היו החלטיות ואנשי הוועדים נדרשו לבצען מיד ובמלאה. טרונק מדגיש את העובדה, כי חברי הוועדים לא היו מאותדי הנאצים, כי לאהדים מהם היו שאיפות אישיות ורבים הישלו עצמם כי אינם ואינם יכולים להיחשב למוסדות של גרמנים.⁸ בקיצור, הם היו יהודים ולא ייתכן שלא הבינו כי גורל היהודים הוא גם גורלם הם.⁹

⁵ כדי לאפשר דיון יותר מעמיק בבעיות נשתמש במאמר זה בעיקר באמור על ג'טו וארשה. טרונק, שם, עמ' 104.

⁶ טרונק מתעכב על היריבות בין גרמנים לגרמנים על השליטה בג'טאות (ע"פ 264–276). במיוחד שאפה המשטרה לשלוט ביהודים; ראה למשל מכתב מאת מפקד ה"ס.ס. והמשטרה בווארשה (יג'נד) מה'11.11.41, החובע למען Shupo שלו את הפיקוח על „שירות הסדר“ של הג'טו הווארשאי.

⁷ טרונק, שם, ע"פ 572–574.

⁸ מיספרים סטאטיסטיים מוכיחים כי חברות בוועדים היתה באמת כרוכה בסכנה. טרונק מוסר, על סמך שאלונים, כי מקרי מוות אלים בין חברי ועדים בתקופה לפני ההגלות הית רב למדי. כרבע מ־720, עלוהם הוא מוסר, נהרגו בג'טו. הרוב נשלח משם ואחד מתוך 9 נשאר בחיים (ע"פ 326–328). אולם ב־99 ועדים שנסקרו, שירתו בלי ספק פי כמה אנשים מאלה ששמותיהם נשמרו בויתרון. אם אלה ששמותיהם נשכחו מתו בתאי הגזאים הית היחס פחות מרשים.

על אחת כמה וכמה מר היה גורלם לקבל ולבצע את פקודות הגרמנים. ובכל זאת פקודות אלו היוו רק את החצי האחד של בעייתיהם. לא פחות מכך הכביד תצורך לבקש רשות כדי למלא כל אחד מתפקידי המימשל, כולל אלה שהגרמנים רצו במילויים. הוועדים נאלצו לקבל רשות כדי לאחוז באמצעים למימון פעולותיהם. היה עליהם „ללוות" כספים יהודיים, שהוקפאו או הוחרמו קודם לכן על-פי פקודת הכובש. היה עליהם לבקש רשות אפילו לפרסם את פקודות הגרמנים.

הוועדים היו, אם כן, כפופים לגרמנים ותלויים בהם בכל ויחס דומה נוצר לגבי האוכלוסיה היהודית שהועמדה תחת שלטון הוועדים. דעתם של הגרמנים בגידון בוטאה בצורה חרישית על-ידי פקיד אחד באמרו: אינטרס הניהול המסובך של מחוז היהודים דורש לקיים ולחזק את מרותו של הוועד היהודי בכל הנסיבות.¹⁰ פקידים יהודים, בדומה לגרמנים הממונים עליהם, יכלו להשתמש באמצעי כפייה ולנצל את חוסר האונים של היהודים. ציות ותשלמה עם הנגזרות הובטחו על-ידי המשטרה היהודית, שהיתה רשאית לעצור אנשים ולשימם במשמר.¹¹ חלוקת המזון והקצאת מקומות דיור היו בידי הוועדים, ומשלוחי הקמח, הסוכר או הפחם ניתנו על-ידי הגרמנים במשורה והמחסור החריף בהתמדה.¹²

בכל המערכת היו קיימים דרגים של ביצוע וכל אחד מדרגים אלה חווק בכל מיני צורות. כדוגמה לכך נזכיר, כי המגע בכתב ובעליפה הותר רק בין כל דרג לזה שישיר מעליו או מתחתיו. בהתאם לכך יכול הוועד לפנות רק אל הרשות המפקחת הגרמנית המקומית; ייתכן שיכול היה להפציר במפקד העיר או כנציב הגיטו שיעביר בקשה לאינסטנציה הגבוהה יותר, אך אסור היה לו להעביר תשדורת ישיר למושל המחוז או לפקידיו.¹³

תושבי הגיטו מצידם יכלו לעמוד בתור כדי להתקבל אצל אחד מ„זקני" הוועד, אך כרגיל לא היתה להם גישה אל מוסדות הגרמנים. יש מקום לחשוב שהוועדים החשיבו, במשך הזמן, את מעמדם כנציגים בלעדיים של האוכלוסיה היהודית בפני הפקידות הגרמנית. אין ספק, שלפי דעתם נמסרה בידם הרשות לשלוט ביהודים וככמה גיטאות פורסמו הודעות ובהן נאמר כי אלה שלא שילמו את מסיהם או לא התייצבו לעבודה יימסרו לידי הגרמנים בשל סירובם.¹⁴ בעיני ביורוקראטים יהודים כגרמנים, לא היה דבר חשוב ממרותם.

המיגבלות הפיזיות והמינהליות שהוטלו על היהודים צימצמו את תחומי תנועתיהם ואת האופק שלהם, אך בו בזמן הגבירו את פעילותם האירגונית. הגרמנים שבחוץ לא גראו יותר לעין,¹⁵ אך מנגנון הקהיליה היהודית התפתח ונעשה לכעין מימשל של עיר-מדינה בשבי. טרונק מסביר שתמורה זו גבעה באופן ברור

¹⁰ ראה מיקרופילם „יד ושם" חיק 1113.

¹¹ טרונק, שם, ע"פ 82-83.

¹² שם, שם, עמ' 99.

¹³ כדוגמה לבקשה כזו ראה יומנו של אדם צ'רניאקוב, יו"ר הוועד היהודי בגטו וארשה, מתאריך 7.1.43. הקטע פורסם בתרגום עברי על-ידי „יד ושם" ב"979.

¹⁴ טרונק, שם, עמ' 484.

¹⁵ שם, שם, ע"פ 528-529.

משתי סיבות: אחת היתה בצורך לספק באופן סדיר את השירותים העירוניים והכלכליים שהקהלילית שוב לא יכלה לקבלם מבחוץ ושבלעדיהם לא יכלה להתקיים. השניה היתה בגטל שהוטל על הוועדים מצד הגרמנים, שהשתמשו בהם כמכשיר לסיפוק צורכיהם (של הגרמנים).¹⁴ ריבוי התפקידים הכרוך בתחזוקת כפולה זו, ביחד עם אבטלה כרונית וחששות מפני אסון שחזרו ונישנו מפקידה לפקידה, כל אלה גרמו לניפוח הביורוקרטיה הפנימית של הג'טו שבה התרבו פקידים מדרגות נמוכות, הן בשכר, הן ללא שכר. באותם הג'טאות שבהם התקיימו מפעלים ציבוריים (למשל בלודי ובווילנה) הגיע מיספר מקבלי השכר מאת הוועדים בתחילת 1942 לכדי חמישית מכלל כוח העבודה הפוטנציאלי.¹⁵

במקרים רבים לא היה לפקיד הג'טו כמעט מה לעשות, אך בידי אחדים היתה שררה של ממש, לעיתים ללא הפרעות, בתחומים מוגדרים. תחום אחד היה נוח במיוחד למה שטרונק מכנה — אומנם במרכאות — בשם „ניהול עצמי“. אי זה של חופש יהודי היה בכתייהדין, שם ישבו שופטים יהודים במריבות בין בעלי דין יהודים, ללא התערבות מצד הגרמנים.¹⁶

לפיכך היוו הג'טאות יחידות פוליטיות מצויידות בסימני היכר של שררה רחבים ושלמים הרבה יותר מאלה של המוסדות הסוציאליים, התרבותיים או הדתיים שהיו בידי הקהילות בתקופה שלפני המלחמה. אך לא עבר זמן רב והוועדים העמדו בפני הפאראדוקס היסודי בתפקידם: לשמור על חיים יהודיים במסגרת מנגנון זהרם הגרמני. לאורך ימים איראפשר היה לשרת את היהודים ובו בזמן לעשות את דברם של הגרמנים. מה שאצל טרונק קרוי בשם איסטרטגיה וטאקטיקה של הוועדים,¹⁷ היה למעשה נסיון סרק לפתור סתירה זו. המנהיגות היהודית נמנעה לחלוטין מלהוות פרובוקטיבית כלפי הגרמנים: לא נלחמה בגרמנים, רק לעיתים רחוקות לחמה בצויהם — אבל מרוב אומללות הציעו לגרמנים מדי פעם מילים יפות, כסף, כוח עבודה ולבסוף גם חיים.

לרוב השתמשו בפניות כאמצעי השפעה. הפניה נעשתה הכרחית בשעת התפוסות הרבות בתחילת הכיבוש הגרמני, בשעת הקמת הג'טאות ועם השילוחים הראשונים — אך כל דבר יכול לשמש נושא לפניה. הוועד ביקש רשות להדליק אור אחרי השעה 8 בערב (בלובלין), לצמצם את ההחרמות (בביאליסטוק), להחזיר בני ערובה (בוארשה). „רק לעיתים רחוקות הוכתרו פניות היהודים בהצלחה“, כותב טרונק, אך מתוך מיסטיזם, כמו יומנו של צ'רניאקוב, מתקבל הרושם כי ויתור מצד הגרמנים, אפילו מקרי או חלקי, יהיה זה רק מיתון או דחיה זמנית של פעולה חסורה, עודד בכל פעם מחדש את הגשת הבקשות. במשך כל הזמן הן שימשו דרך פעולה ראשונה.

¹⁴ שם, שם, עמ' 44.

¹⁵ שם, שם, עמ' 147–164.

¹⁶ תחומי אוטונומיה אחרים היו: השבת כיום מנוחה, השימוש בשפת אידיש או עברית בבתי הספר וכו'.

¹⁷ שם, שם, עמ' 390–395.

טרונק מקדיש מקום נרחב למדי לשוחד, שלפי דעתו היה נפוץ; אך ברור שבאמצעי זה אפשר היה להשתמש רק בתנאים מיוחדים. נראה שבתחום זה היתה התצלחה גדולה יותר, אך מה שניתן היה להשיג על-ידי שוחד היה מוגבל לפי הנוראים ומוגבל בזמן. טיפוסי היה תשלום כדי להשיג העברה של פקיד או שוטר טרדן במיוחד; דמי כופר כדי להציל נערות צעירות מזנות כפריה — מעשה שבעצם היה אסור מבילא על-פי חוק סומאת הגזע הגרמני — או הצעת כסף כדי למנוע „ישוב מחדש“.

טרונק מקדיש מקום רב לדיון באיסטרטגיה של „הצלה על-ידי עבודה“²⁰ שהיתה בנויה על השיקול כי הגרמנים פשוט זקוקים לתוצרת יהודית, בראש וראשונה חומרי מלחמה, אך גם מיצרכים פשוטים, כגון מברשות, שבאירופה של „הציד“ הרעבה לידים עובדות קשה היה לספקם בכמויות הדרושות. בלודז, וילנה וצ'סטוהוב הולידה מדיניות זו הקמתן של תעשיות בעלות חוקף די ניכר על-ידי הוועדים עצמם. בתי-הרושת אלה האריכו את חייהם של עשרות אלפים, אך היהודים השתתפו במשחק שכלליו ותוצאותיו נקבעו בידי הגרמנים.²¹

השילוחים בהמון כמו על היהודים את הברירה בין עמדות קיצוניות. לא נותר שטח תמרון בין התנגדות גלויה וציות מלא: הקהילות היהודיות נאלצו להכריע לכאן או לכאן. טרונק מביא כמה דוגמאות של ועדים שנקטו עמדה חיובית לגבי מרי. אך לאמיתו של דבר מתברר, כי גילויי עמדה כזו הצטמצמו בפעולותיהם האיטיות של חברי ועד שעזרו בבריתות או יצרו מגע עם פרטיזנים.²² התופעה הכללית היתה כילוי פעיל אחרי הוראות הגרמנים.

הוועדים עצמם אירגנו החרמת רכוש ועבודת כפייה, ברוב הניטאות הם עצמם מסרו את הקרבנות למשלוחי המוות. כרי שבמקרים רבים נדרש רק מיספר מסוים של מועמדים לשילוח ודרישה כזו הציתה את הוויכוח הפנים-יהודי: אם ייספרו 1,000 הרי יינצלו 10,000 — ואם לא יוקרב אף אחד, יאבדו כולם. במסרם חלק מבני הקהילה יכלו הוועדים גם לבחור בפחות חשוכים.²³ טרונק מצטט את ולמן שזר, נשיא ישראל, שהעיר ב־1964 כי לברירה השלילית בנסיטאות קדמה התנהגות

²⁰ שם, שם, ע"פ 400–420.

²¹ טרונק מושתת על מחשבת שאלמלי נעצר הצבא האדום במרחק של כ־20 ק"מ מלודז בחדש אוגוסט 1944, אפשר היה להציל את 70,000 היהודים שבניסו. אותו שיקול חזר אצל רובינסון בהקדמתו ואצל יהודה באואר (ועידת השואה בקולג' העברי, בוסטון 1973). ברם, העמדת השאלה בצורה זו נוגדת את העובדות. התקפותיו של הצבא האדום התנהלו אומנם בחזית רחבת, אך המטרות היו מוגבלות בשל הצורך להביא אספקה ולארגן מחדש את הנייטות. עצירת המיתקפת הרוסית במרחק כה רב מלודז לא היה כלל „מטרי“, אילו קרה ההיפך, היה זה מקרה — התמוטטות פתאומית של הגרמנים.

²² נראה שבניסו מינסק היה כל הוועד בעד קשר עם הפרטיזנים. מעניינת גם עמדתם של הוועדים בביאליסטוק ווילנה שספחו על שתי הסעיפים.

²³ טרונק, שם, עמ' 32 (לודז).

דומה בימי הצאר כשטנהיגי הקהילות היהודיות נאלצו לקבוע צעירים שישרתו בצבא הקיסרי כמשך 25 שנה. גם אז נהגו הפרנסים לבחור בפשוטי העם.²⁴ בשל מדיניותו הציונית עלול היודנראט להיות מכשיר מסוכן דווקא בפועלו בצורה חלקת. אירחתחשבות במצב האישי, כמו בגיזס שווה של חלשים וחזקים, בראים וחולים לעבודה קשה, יכלה ליחפך לברוטאליות. שמירה על הסדר, כמו למשל בלודו, כשהחלו להילחם בתברחות, יכלה להחמיר את המחסור. יעילות בנביית המיסים או באיסוף הפריות יכלה להגביר סבל. כך הפכו גם מעלותיו הטובות של המימשל היהודי בגישו לקללה; אחריות הפכה לחוסר היענות והצלה לאבדון.

הגישו כאירגון חברתיכלכלי

גיטאות היהודים מסמלים שלב מעבר בין החופש שלפני המלחמה ובין השמדה בשעת המלחמה. אלה היו פירפורים אחרונים של קיום יהודי והגיטאות נמצאו כמו סגורים במלחציים כשהיקפם הפיוי העלך ומצטמצם והרעב מחמיר בהתמדה. בחברה נורמאלית יש אולי למדיניות החברתית והכלכלית השפעה לטווח ארוך על מיספר רב של בני-אדם השואפים לנחיות, לבטחון או למקצת מתענוגות החיים; אך לאמצעים ולנוהלים שנגקטו עלידי ועדי הגיטאות היתה בהכרח השפעה מיידית, מכרעת על אוכלוסיה זו שריחפה בין חיים למות.

מוחר לנו לחשוב שפעמים רבות נוצלו האמצעים הדלים שעמדו לרשות הוועדים עד הום לטובת הכלל. במיספר רב של גיטאות התקיימו קורסים להכשרה טקצועית, בתי-מלאכה, מערכות לקיצוב מזון, רשויות דיור, בתי-חולים, אמבולנסים ועוד שירותים רבים. עצם קיומם מוכיח את יכולתם של מנהלים וטכנוקראטים יהודים אפילו בתנאים אלה. אך טרונק גם מבהיר כי בדרך כלל לא שררו בגיטאות שיוויון סוציאלי וצדק כלכלי. תופעות של שחיתות מכל המינים: שוחד והעדפת ירידים וקרובים, היו נפוצים, ובתחומים החשובים ביותר: עבודה, מזון ומיסים העיקר הסדרים במיוחד על המשפחות העניות.

קשה להוכיח מקרים של התנהגות מושחתת, אך טרונק מצטט כמה עדויות בגידון מפני אלה שגשגו בחיים בכמה גיטאות. היו חברי ועד שלקחו שלמונים אישיים למען שיחרור מחובת עבודה (זאמאשץ') ושילוח (הורודנקה ועוד).²⁵ נאמר שניתן שוחד כדי לזכות במינוי למשרת הגישו (וארשה ועוד).²⁶ פרוטקציה בקבלת אנשים חסרי-גסיון למשרות, לעיתים במשפחות שלמות, היתה כנראה נפוצה בווארשה, לודו, ביאליסטוק, לובלין ועוד.²⁷ לקשרי ידידות היתה חשיבות גם בכתיבתמחוי בלודו, ואומרים כי ירד הוועד שם, רומקובסקי, היה מעניק פתקים למנות מזון נוספות, לפי ראות עיניו, בהעדיפו במיוחד חוגים אדוקים ורבנים.²⁸

²⁴ שם, שם, ע"ע 435—436.

²⁵ שם, שם, ע"ע 385—387.

²⁶ ראה הערה 25.

²⁷ שם, שם, עמ' 354.

²⁸ שם, שם, עמ' 385.

התנהגות פסולה לתועלת אישית יכולה להיחשב כמקרה בודד, אך משטר של ניצול באמצעות השיגרה הרשמית היה טבוע בעצם השיטה. התבונה היא חשובה על שלמונים בסתר והעדפות אישיות אינן אפשר להגן, בעוד שהחלטות ופקודות שהכבידו לעיתים כה קרובות על החלשים הוצגו עלי ידי הוועדים כטוב ביותר שביכולתם לעשות בנסיבות הקיימות. גישה זו מבוססת בבהירות בייחוד באיטליה, במכתביו וביומנו של אדם צ'רניאקוב, י"ר הוועד היהודי בניטו וארשה, שהתנהל על-פי כללי ה"laissez faire". בהתחלה שיחרר צ'רניאקוב את האמידים מחובת עבודה חמורה תשלום ובכסף הוא המך במשפחות עניות שאבותיהן היו חופרים תעלות למען הגרמנים.²⁰ מאוחר יותר, כשנאבק עם תקציב בלתי מאוון, הציע מס על לחם כמקור הכנסה עיקרי.²¹

מאוחר יותר, כשעל הוועדים אימו קיצוצים באספקה מצד הגרמנים, החלו לצבור קרנות רורביות לכל מקרה שיבוא עלי ידי העלאת הטיטל על לחם וסוכר שבמנות.²²

במשך הזמן גרם המיבנה המעמדי בניטו למה שקרוי אצל טרונק, "פירמידה של תזונה". בתכלית הפשטות: הסולם החברתי השתקף יותר ויותר במיטת הקלוריות שנצרכו. סקר שנערך בניטו וארשה בדצמבר 1941 גילה שפקידי הוועד קיבלו 1,665 קלוריות, בעלי-מלאכה 1,407 קלוריות, עובדים בתנות 1,225 קלוריות ו,סחם יהודים 1,125 קלוריות.²³ תמונה דומה של הרעבה יחסית מתגלת גם בניטו לודו, שם נעשה קיצוב מודרג לפי העיסוק למדיניות רשמית.²⁴ כך הפך המעמד לאחד האמצעים להארכת החיים עצמם. צ'רניאקוב מעיד על כך בעקספון בסוף 1941 בהעירו ש,המשכילים מתים פתח.²⁵

במבט לאחור אין זה כל כך מפליא שבניטו התפתח דירוג של זכויות. צורת החיים העניקה פרס לכשרונות ידועים כגון הברחה, משאומתן וכוסר התפתלות. היה מקום למקצועות הנפוצים: רופאים, בעלי-מלאכה ולדוברי גרמנית. הגיטו אף הגן על חרבים, כי היהודים נאחו בעבר וסיפלו גם בבעיותיהם חבלת-ירגילות באמצעים המסורתיים. ולבסוף: הביוקראט היהודי שניהל את הגיטו משעת היווצרותו ועד לפירוקו נהנה מדחיית הגזירה; אך ברוב המקרים מצאו גם המוגנים ביותר את מותם ביד הכורת.

²⁰ ראה התעודות בסוף מאמר זה.

²¹ בקראקוב הונג גם מס גולגולת. מס הכנסה נחשב לבעייתי כי בגיטאות רבים, כווארשה, היו הברחות מקור הכנסה נכבד.

²² ב"2.42 רשם צ'רניאקוב ביומנו שרורכה זו איפשרה לו לחלק לחם וסוכר חינם.

²³ שם, ע"פ 146-148, 383-385.

²⁴ בכמה גיטאות, למשל בקוטנו, קולומיה, חלם וכו', התבלטה הפירמידה החברתית בייחוד בתחום הדיר.

²⁵ ראה יומנו של צ'רניאקוב מ"4.12.41.

הגישו כצורת מסעל

אדם צ'רניאקוב היה אדם שסירב לקבל את משכורתו כל עוד לא היה כסף לשלם לפקידיו.³³ במשטר של רעב הוא נמנע מלאכול ארוחה של ממש והסתפק במנת מרק במשרדו לארוחת העתירים.³⁴ משצומצמו תחומי הגישו הוא דחה הצעה גרמנית שהיתה מאפשרת לו להישאר בדירתו ברחוב שמפנו גורשו היהודים.³⁵ ביולי 1942 משהתחזר לו שהיהודים נשלחים מהמקום בהמוניהם — התאבד. ובכל זאת: בפברואר 1942, כ־6 חודשים לפני אותו יום מר, החליט צ'רניאקוב להתקין חלונות מזכוכית צבעונית בחדר הוועד.³⁶ צ'רניאקוב, כשאר המנהיגים היהודים, פעל מתוך הנחה שישנו עתיד. מלכתחילה נשאו אנשי הוועדים ליד שולחנם והמוני היהודים ברחוב את הפול שדיכא אותם עד עפר כנזירה ומנית, שיש לסבלה עד יום השיחרור. עד הסוף גישו בתירחולים היהודיים לרפא את החולים, בתירחוס המשיכו ללמד את הצעירים והמטבחים הוסיפו להזין את הגוזעים ברעב. בפני יושבי הגישו לא היתה ברירה.

רבות מפעילויות הגישו, ביחוד ההתעסקות בחינוך ותרבות, נבלו בתחנתנות של הזים. גישו וילנה, למשל, ייסד בית-ספר למוסיקה בקיץ 1942.³⁷ מי שקרא את „מלחמה ושלום" לטולסטוי בגישו וארשה ראה בדמיזנו את התמוטטותם הקרבה של הגרמנים.³⁸ בדרגים הגבוהים של מנהיגות הגישו נתגלתה גישה רחוקה מן המציאות במאבקים על שורה בבית הוועד ומסביב לו.

שאלות של סמכות הירבו להעסיק את מנהלי הגישאות. אחד המאבקים הללו התנהל בין הוועדים ושירותי הסעד היהודיים המרכזים שהיו כפופים למחלקת האוכלוסיה והסעד הגרמנית בגנראל-גוברנמנט בקראקוב, שלה היו סניפים בגישאות.³⁹ בגישו וארשה צמח סיבנה פדראלי מסובך על חיכוכו הבלתי-רשמיים, כשלמעלה מ־1,000 „ועדות דיירים" החלו למלא כל מיני תפקידים, חלקם בהתנבחות, חלקם שהוטל הדבר עליהם, ובתוך זה קורת-גג לפליטים, הצגת מערכונים, עזרה במקרי חירום, דיווח על מחלות וגביית מיסים.⁴⁰ באותו גישו קם לוועד מתחרה בצורת אירגון שנודע בשם „המשרד למלחמה בשוק השחור וברוחים בלתי-חוקיים במחוז היהודי", בראשותו של אברהם גנצווייך. צ'רניאקוב יצא ממאבק זה כמנצח ומנגנונו של גנצווייך פורק, אך בתנאי שפובדיו ישובצו ב„שירות הסדר" (המשטרה) היהודי הסדיר.⁴¹

³³ ראה שם, 25.5.41.

³⁴ ראה שם, 23.6.41.

³⁵ ראה שם, 6.10.41.

³⁶ ראה שם, 4.2.42 ו־8.2.42.

³⁷ טרונק, שם, עמ' 227.

³⁸ ראה רשימותיו של צמנאול רייגלבלום על גישו וארשה (אנגלית), עמ' 300.

³⁹ טרונק, שם, 332—342.

⁴⁰ ראה יומנו של צ'רניאקוב, 27.6.41, וכן טרונק, שם, עמ' 515—516.

⁴¹ ניסח ההסכם בין ה„ועד" ל„משרד" מובא ביומנו של צ'רניאקוב בתאריך 5.8.41.

שוב סיפור מתוך יומנו של צירניאקוב, השופך אור על מידה וצורת השתקפותם של מנהיגי גיטו וארשה בשאלות סמכות. רשות אספקה נוסדה בקיץ 1941 כגוף כאילו בלתי תלוי כדי לספק במיטב המזון הממשטש ובא. פקיד במחלקת העבודה של הוועד ביקש מאת משרד העבודה המקומי של הגרמנים אישור לכמה מועמדים למשרות ברשות זו. וצירניאקוב כתב ברוגו ב"15.2.42: „אין זו אלא החירה תחת סמכותו של הוועד ופגיעה בזכויותיו הבלעדיות. המחלקה המשפטית של הוועד קבעה שאין בסיס חוקי למעשה כזה.“¹¹

לעיתים הפך ניהול הגיטו לבכאווה מעוותת של מערכת פוליטית בת־קיימא. המשחק הפוליטי בתוך המנגנון המינהלי נראה בעינינו כקאריקאטורה; רבים מאוד מבין הפקידים החלו לדמות כאילו החיים בתוך השמורה הגרמנית הם צורת קיום לאורך ימים. לא רק שהם דרשו לעצמם ולמשפחותיהם חלק במזון, בשטח הדיור או בשירותי הבריאות; הם אף נלחמו ביניהם על חלקם בשררה במיבנה „מזור וקטרע זה“. כן, אפילו במכונה הרוסה זו, ששוב לא היתה מסוגלת למלא אפילו את תפקידיה הדחופים ביותר, הם עמדו על חלקם.

טרונק דן בהרחבה ב„מדיניות ההגנה והמירמה“¹² של הגרמנים, שלא גילו ליהודים את כוונותיהם. נכון. הגרמנים לא הקימו בגיטאות מנגנון אחרה ולא נהגו בקורבנותיהם בצורה אבדית. מאידך, גם מנהיגי היהודים לא ניסו, באופן שיטתי, לקבל מידע על הגרמנים והם לא עיכלו את החדשות שהגיעו לידיהם מכבוד מועד.

בתחילה ראו יהודי פולין את כליאתם בגיטאות כסוף כוונותיהם של הגרמנים. מחשבתם לא הרחיקה לכת ולא הפסה שצפוי שלב נוסף וחמור בהרכבה בתהליך החרם. יומנו של אדם צירניאקוב, שצמד בראש הגדול שבגיטאות אירופה, הוא עדות מפורטת ביותר להלך־מחשבה אופייני זה מול פני הסכנה.

מי שמתעניין ורוצה להתעמק בקורות גיטו וארשה יקח את היומן ביד וישאל: מה היתה תחושתו של צירניאקוב? מה היו תוכניותיו? מה, לפי דעתו, התכוונו הגרמנים לעשות ואילו ברירות הוא ראה לפניו? סכל אלה לא המצא כמעט ולא כלום ברשימות. צירניאקוב איננו עוסק בתחויות ואיננו מברר אלטרנאטיבות. איננו מזכיר את הגרמנים כאויבים. מאוקטובר 1941 ועד לאביב 1942 הוא מזכיר שמועות מבשרות רע רק כלאחר יד, בקיצור ובמונחים מחוננים ביותר. עוד ב־4 באוקטובר 1941 הוא מצטט מימרה דו־משמעיתית וסתומה מפי פקיד גרמני: „בישוף גילה אתמול כי וארשה איננה אלא מקלט ארעי ליהודים.“¹³ וב־27 באוקטובר נאמר: „שמועות מדאגות על גורלם של יהודי וארשה כאביב הבא.“¹⁴ ב־17 בינואר הוא שואל האם מגיעים אנשי משמר ליטאים. ועוד שמועות ב־16 בפברואר. חדשות מרעישות מגיעות אליה ב־18 במרס מלבוב שם „ידיהם מחדש“ 30,000 מקליץ ומלובלין. ב־1 באפריל נודע לו כי על 90% מיהודי לובלין לצאת מהגיטו

¹¹ יומנו של צירניאקוב.

¹² מירוק, שם, ע"פ 413–436.

¹³ שם, שם, עמ' 282.

הגיטו כצורת ממשל

שלחם תוך ימים ספורים. כל זה מופיע ברשימות בנות משפט או שניים בתוך פסקה הדנה גם בנושאים אחרים.

צ'רניאקוב ראה עצמו בנושא כמשימה בלתיאפשרית, בה הוא עמל מהבוקר עד הלילה כשהסיכויים להצלחת הולכים ומתמעטים. כל יום והסיוט שלו: כספים מוקפאים, גיוסים לעבודת פרך, הקצאת דירות, לבנים לחומה, פרוות בשביל הגרמנים, תבשיל לעניים. לפיכך, כשהגרמנים הסכימו לתקנות התקציב שלו, בהן הוטל מס על הלחם, היתה לו הרגשת סיפוק כי דאג לצורכי המחר. על כן גם נרשמה מגבית צנועה למען הילדים כהצלחה ניכרת. לכן גם היתה לו הרגשה כי פרעלו נשא פרי כשרוב תושבי הגיטו לא גודעו עדיין סרעב בפברואר 1942. הוא ומאות ועדי יהודים ברחבי מורח אירופה נכנסו לטראנס שלא השאיר מקום להרהורים בדבר משמעותו האמיתית של הגיטו וסדר העניינים הנאצי. כל הרפיה או גילוי של חוסר יעילות מצד הגרמנים רק הגביר את הקצב ואת אינטנסיביות הפעילות במשרדים היהודיים שעבדו עבודת צוות עם מפקחיהם הגרמנים, דיווחו להם, ביקשו הבהרות ודרשו הרישאות. באופן זה הפכה תחלות המינהלית והכלכלית יותר ויותר גם לתלות פסיכולוגית. היה זה פח שלתוכו גלשה המנהיגות היהודית וממנו לא הצליחה להשתחרר.

ב־20 ביולי 1942 עמדה וארשה בפני סכנה מיידית של שילוחים. טרונק מצטט קטע מהיומן המתאר את היום: "בגיטו היה זה יום של פאניקה וצ'רניאקוב התרוצץ ספקיד גסטאפו אחד לשני ושאל מתוך יאוש אם יש אמת בשמועות על 'ישוב מחדש'. הגרמנים הבטיחו לו שאינם יודעים דבר וכי השמועות הן 'שטויות ותו לא'. קטע זה הוא דוגמה טובה לגסותה של מדיניות השקר והמירמה. יש לך הרגשה כאילו הכחשותיהם הפשטניות נשמעו כצולעות. דרישותיו הטרופות של צ'רניאקוב לבטחונות לא היו פשוטות כלל וכלל; כי הוא לא היה איש נאיבי. בפתח קטע זה הוא כותב 'ממשרדו של איש הגסטאפו קנדה הוא יצא, בלתי משוכנע' וכמשיך היום הוא ביקש רשות לסטור את הכחשות הגרמנים לאוכלוסית הגרמנים לא ראו בכך כל רע ולפנות ערב, בפגישה במשרדו של הנציב אואסוואלד, הם הבטיחו 'חקירה' בטיב השמועות. שלושה ימים אחרי פגישה זו נגמר משחק המחבואים וצ'רניאקוב התאכזר על-ידי בליעת רעל. אין אנו יודעים כמה זמן שמר את הגלולה במגירתו.

הקהילות היהודיות הורדמו על-ידי המשיח השיגור, שכללה בכל פעם מחדש הקמת חומות וגדרות, דרישות כסף, הוצאות ומאסרים ואפילו פח ושם יריות של שוטרים גרמנים לתוך הגיטו. ברם, סימני אזהרה לא הסרו. כל המערכת הכלכלית של הגיטו לא היתה עשויה להתקיים לאורך ימים. שררה אבטלה כרונית במסגדים רחבים וטרונק מוכיח — וזהו אחד מסימני החשבים — כי המלאי המוגבל של רכוש פרטי נוצל כדי להשלים את היוצור הדל במאמץ לשלם בעד האוכל שהובא בדרך חוקית או בלתיחוקית.¹⁷ מחוגי השפון התקדמו ותוך זמן לא רב הורגשו סימנים של מעשי אלימות גרמניים בקנה-מידה גדול.

¹⁷ שם, שם, עמ' 414.

¹⁸ שם, שם, עמ' 101–102.

בשעה שצבאות הגרמנים הצו את הנהרות סאן ופוג בהתקופת את ברית המועצות ביוני 1941 החלו יחידות נידות של ה-ס.ס. ושל המשטרה לרצוח יהודים במאות אלפים במזרח פולין, במדינות תבאלטיות, ברוסיה הלבנה ובאוקראינה. באביב 1942 החלו השילוחים למחנות המוות בלב פולין — ואיש לא שמע יותר על היהודים שנשלחו לדרכם.

בטאריה הניטאות שעוד נותרו ב־1943 שוב אי־אפשר היה להתעלם משאלת החיים והמוות. הועלו ברידות והתנהל דיון: לתכנן בריחה, להסין התנגדות או להגביר את המאמץ לייצר למען הגרמנים. אפילו במצב זה היתה הנטייה לא להאחז בפזרן מתוכנן או בהתנגדות מאורגנת; כי לא כל האוכלוסיה יכולה להשתתף בפעולות המרי, אך כל האוכלוסיה היתה עלולה לסבול כתוצאה מהן.⁴⁹

וכך נתקבלה הרוקטרינה, הצלה על־ידי עבודה על דעת הרוב משלויה העלית ועד וילנה. במובנים רבים זו היתה גישה של קו ההתנגדות הקטנה. הנתת היסוד היתה כי, אם שיקוליהם של הגרמנים הם ראציונאליים, אזי לא ישמידו את כוח העבודה שסיפק להם ייצור מלחמתי כה רב. הנחה זו היתה, כמובן, מוטעית. פעם השליכו היהודים את יהבם על חוק ומשפט שיגנו עליהם בפני רעות הטוטאליטאריזם. עתה הם נאחזו בחוזים ואספקה שיצילו אותם מכליה. יהודי צ'כוסלובקיה באו במבוכה משגורע להם כי הפועלים בגיטו וארצה נגררו ממקומות עבודתם.⁵⁰ ובכל זאת לא גזה התפיסה כי בעבודה טמונה ההצלה. אם יצאה הגזירה על הכלת־מיומנים נותרה התקווה כי יפסחו על המיומנים ואם גם אחדים מאלה נעלמו, נשמעה הטענה כי מעשים כאלה יחזרו רק מפקידה לפקידה. בזה האופן הקריבו היהודים יותר ויותר למען פחות ופחות עד שנכחדו.

הגיטו כמכונה ההורסת את עצמה

ראינו שהגיטו היהודי סיפק שירותים מינהליים, שהוא שימש כעין מעבדה חברתית וכלכלית והוא גם יצר מצב נפשי ורוחני מסוים. עתה נראה שהוא גם היה צורה של הרס עצמי מאורגן. עלינו להדגיש שוב כי הורעים לא שימשו פעולה עם הגרמנים מרצונם הטוב, אלא שבתוך בניין־העל הגרמני הם שימשו כמבצעים שאי־אפשר היה בלעדיהם. אפילו בפעולותיהם המועילות, כשדאגו לשיכונם של פליטים או לשירותים סאניטאריים הם תרמו למגמותיהם הכלליות ולכוננותיהם הסופיות של הממונים הגרמנים. עצם קיומו של גיטו שקט ומסודר היווה חוליה חיונית בשרשרת שהובילה להשמדה. בהקיסם סדר זה ובשומרם עליו לא היה מנוס מכך שהורעים ישרתו את אויבם.

לנו ידוע, כמובן, שהגרמנים ציפו ממורשיהם היהודים להרבה מעבר לניהול כללי. היתה זו מדיניותם להטיל על מתווכים יהודים חלק נכבד מהנטל הפיזי והנפשי של השמדת מיליונים של גברים, נשים וטף. להפקיד היו שלושה חיבטים: אחד נגע לכסף, השני לבחירת המועמדים והשלישי לביצוע.

⁴⁹ שם, שם, ע"פ 451–474.

⁵⁰ שם, שם, עמ' 404.

השמדת היהודים היתה כרוכה בהוצאות ניהול וככל רחבי אירופה השתדלו מוסדות גרמניים להשיג חלק מאמצעים אלה מידי היהודים עצמם. תהליך ההשמדה תוכנן כך שיממן את עצמו ככל האפשר. גם בפולין השתדלו לאון את ההשכונות מבלי להכביד על תקציבי הרייך. טרונק מצטט את העובדה כי המנגנון הגרמני הממונה על גיוס לודו כיסה את הוצאותיו על ידי מיסים שהוטלו על האספקה שנשלחה לגיטו.²¹ בווארשה מדובר היה בהקמת החומה. המהנדס היהודי מארק ליכטנבוים (שנא אחריו אדם צ'רניאקוב כיו"ר הוועד) מוסר שמיספר רב של פועלים יהודים הועסקו כמקום ותחזאות הוטלו על הקהילה היהודית.²² ייתכן שיהודי וארשה סיבסדו בעקיפין את טרבלינקה. מתוך מכתב מאת מפקדה הראשון של טרבלינקה, ד"ר אברל, אל נציב גיטו וארשה, אוארסוואלד, מתברר כי הנציב נדרש לספק חומרים שונים למחנה שבו הוכנסו כעבור זמן קצר תושבי הגיטו לתאי הגזים.²³ אין זאת אומרת כי המנהיגות היהודית היתה מסוגלת לפענח את טיבה של טרבלינקה בזמן שנבנתה.²⁴ ייתכן גם שבצורה עקיפה מוכנו משלוחי מוות ממקורות יהודיים. אנו יודעים, למשל, שהרכבת הגרמנית בלודו הגיעה חשבוני לגסטאפו בעיר על נסיעות בכיוון אחד, והגסטאפו העביר את החשבון לתנהלת הגיטו לתשלום.²⁵ לא נותר לנו אלא לתנח כי חוב זה שולם בסופו של דבר.

תחילה שלחו ועדי היהודים כסף; בהמשך הם מסרו בני אדם. הבה נזכור כי תהליך בחירת הקורבנות החל עם הריבוד החברתי בגיטו. ראינו שסרגע כלאתם נעשתה הפרדה ברורה בין היהודים על ידי מעמדם וחכיותיהם. אין ספק שלמעטים בלבד יכול היה להיות מושג כלשהו כי לריבוד זה תיוודע משמעות מיוחדת בשעת הפתרון הסופי. כרם, ככל שגברו החששות והנבואות השחורות הוחרפה האפליה. הראגה למצבו האישי הטרידה כל פרט ופרט ללא הפוגה ועד מהרה נוצר גיוון בפאספורטים ובתעודות הזיהוי שניתנו לאזרחים מידי הוועדים.²⁶ ניירות אלה תגבירו את סולם העדיפות שלפיו היה אדם מוגן — או פגיע. בסופו של דבר היתה

²¹ ראה יומן צ'רניאקוב, 22.7.41 ו-28.11.41.

²² בווארשה, לודו וקובנו הוטל על הוועד לבנות נערים כדי לקשר בין חלקי גיטו שרוכזות אריות הפרידו ביניהם.

²³ אברל לאווארסוואלד, 26 ביוני 1942 — באינסטיטוט היהודי בווארשה.

²⁴ לצ'רניאקוב נודע על פעולת ה"ישוב מחדש" והגרמנים סיפרו לו אודות טרבלינקה, אך הוא לא קישר בין השניים. ב-17 בינואר 1942 הוא שאל על בואם של אנשי משמר ליטאים והובטח לו כי אין אמה בשמועה. באותו יום הוא דיבר עם אווארסוואלד, שמסר לו על שיחתו עם המושל הכללי פראנק שכתוצאה ממנה יישלחו אסירים יהודים המסוגלים לעבודה מכלא פאזיאק שבווארשה לעבודה בטרבלינקה. כעבור יומיים רשם צ'רניאקוב כי אווארסוואלד נסע לברלין; באותו יום צ'רניאקוב גם מביע חשש מפני "ישוב מחדש" המוני. עובדה היא כי פגישת פקידים על נושא "הפתרון הסופי" התקיימה בברלין ב-20 בינואר 1942. ב-19 בפברואר 1942 מתאונן צ'רניאקוב כי התובע הגרמני טרם המציא את הניירות הדרושים ל"שיחורום" של אסירים בשביל טרבלינקה. כעבור יום הם יצאו לדרך. ב-10 במרץ הוא רושם כי 5 לברלים יהודים יצאו למחנה ובאפריל נשלחו שמה 1,600 צעירים יהודים גרמנים שהגיעו לא מומן משטח הרייך.

²⁵ Getto — Faschismus — Massenmord, Rütten-Loening, Berlin, p. 214.

²⁶ טרונק, שם, ע"פ 175-177.

הפרדה זו כמזה כטלקציה, כי בשעה שהגרמנים באו לאסוף את הקורבנות נתמלאו המיכסות לעיתים קרובות עלי ידי סוגי אנשים שנמצאו בהישג היד: זקנים, חולים מאושפזים וילדים.⁵⁷ בסוף יכלו הוועדים להציל רק מעטים וכל השאר הם דנו לכליה.

במשך הזמן נעשו היהודים שותפים סבילים בהכחדתם; הם נתנו לגרמנים את האמצעים הכספיים לפעולותיהם והם נעשו מעורבים בכך שהם עצמם סידרו את היהודים בסולם עדיפויות ובדירוג של בטחון או סיכון. יהודים אף נגררו לצורה יותר פעילה ונמרצת של חרס עצמי כשהגרמנים ניצלו את המשטרה היהודית למטרותיהם.⁵⁸ טרונק מקדיש פרק שלם לשירותי הסדר הציבורי, תשומת-הלב נמשכה תמיד אל המשטרה היהודית בשל התפקיד שכוחות-עזר אלה, במדים לא-מדים, מילאו במאורעות המכריעים של השנים 1941 ו-1943.

„שירות הסדר“ מילא את כל התפקידים השיגרתיים של משטרה רגילה, כגון פיקוח על התעבורה, רדיפה אחרי גנבים וכו'. נוסף על כך הוטלו עליו תפקידים שאפשר לכנותם נורטאליים רק בחברה בלתי-נורמאלית החל בגביית מיסי הגיטו ועד לכפיית עבודת הפרך ומאסר של משפחות לקראת השילוח, אפילו כשזה היה כרוך בחדירה למקומות מחבוא. באחדים מהגיטאות הגדולים לבש אירגונה של המשטרה היהודית את הצורה האופיינית למשטרה הגרמנית, בייחוד בנוגע להפרדה בין משטרה רגילה ומשטרת בטחון; עוד יותר בולט השימוש בשיטות גרמניות במאסר של הורים שבניהם לא התווצבו לעבודת כפיח,⁵⁹ או חסימת בתים כשאחד מדייריהם לא שילם את מיטתו.⁶⁰ המשטרה היהודית אסרה בני-אדם באישון לילה והיכתה מבריחים או כאלה שסירבו לצאת למשלוחי החשמדה. הם אכלו לשובע ורבים מהם מילאו את כיסיהם בדמי השוחד והכופר שיהודים נפחדים היו משלמים להם. מקרי הגסות והשחיתות היו כה רבים עד שטרונק מונה בסבלנות את היוצאים מהכלל בזה אחר זה.

עצם ההרכב האישי של „שירותי הסדר“ מחריף את הפאראדוקס של יהודים הפועלים נגד יהודים. ייתכן שאחדים מהמועמדים באו מחוגי העולם התחתון (ורנגבלום קובל שגם כ-100 מינומדים שירתו בעמדות אחריות במשטרה גיטו וארשה)⁶¹ אחדים גויסו בשל נסיונם כחיילים; מיספר ניכר מהם היו בעלי השכלה ורבים אף היו אידיאליסטים.⁶²

ובכן: לפנינו ריכוז של צעירים בריאים מסוגלים במיוחד לעסוק בפעולות בין או במאבק פסיכולוגי נגד הגרמנים, שיכלו לסייע לבריהות או אפילו להתנגדות בכוח. ייתכן שבמקרים בודדים פעלו שוטרים יהודים בכל אלה, אך לרוב הם היוו את המכשיר, בה"א הידיעה, היהודי ששירת את מנגנון ההשמדה הגרמני.

⁵⁷ שם, שם, ע"פ 307-508, 514.

⁵⁸ שם, שם, ע"פ 475-527.

⁵⁹ רינגבלום, שם, עמ' 176.

⁶⁰ טרונק, שם, עמ' 483.

⁶¹ רינגבלום, שם, על' 138.

⁶² מעניין לציין שלאקטיביסטים היהודים (בית-ר וכו') היה ייצוג די ניכר במשטרה.

ב־19 בפברואר 1941 רשם רינגלבלום כי האוכלוסיה היהודית הינה חדורה הבנה לקשיים הצפונים במצבו של שוטר יהודי. קשה היה ליהודים להתייחס ברצינות אל שוטר יהודי ולעיתים קרובות נמנעו אז אנשי „שירות הסדר“ מלתת סקודות לאנשים ובמקום זה התחילו להתווכח איתם. כך נאמר בהודמנות אחת: „לשוטר פולני היית מציית, אז למה לא ליהודי זי.“⁴² אך דווקא אִמון זה במשטרה היהודית הוליד את האכזבה המוסרית המרה ביותר בדברי ימי השואה, וזוהי חוויה שהיהדות טרם התאוששה ממנה. בסקרו את ספרו של טרונק מגיע אירווינג לווי הורוביץ לידי מסקנה: אחרי ככלות הכל היו השוטרים היהודים בלודז', וילנה ווארשה — שוטרים.⁴³

זה עתה נפתח לעינינו הגיסו היהודי ואנו רואים אותו על כל מוסדותיו והליכותיו. זהו הישגו העצום של טרונק. מאידך, לא הורד המסך על השאלות המוסריות המטרידות אותנו שנים כה רבות; הן אף נעשו סבוכות יותר. ידוע לנו כי מנהיגי הגיסו עצמם היו מודעים לדילמה ואצל אחדים מהם היא הייתה תמיד ערה בחכרתם. ספר קטן, עדין ורגיש, מאת ליאונארד טושנט, הטיל בזמן האחרון אור על חיהם של שלושה מדמויות אלה: רומקובסקי מלודז', צ'רניאקוב מווארשה וגנס מוויילנה.⁴⁴ אנשים אלה היו שונים זה מזה בעברם ובאורה מחשבתם, אך בסוף סירבו שלושתם להציל את נפשם משלא הצליחו להציל את בני עמם.

⁴² רינגלבלום, שם, ע"פ 125—126.

⁴³ ראה: הורוביץ, *Israeli Extasies — Jewish Agonies*.

⁴⁴ Leonard Tuschent, *The Pavement of Hell*, St. Martin's Press, N.Y., 1972.

נספחים

(הצתק מיקרופילמים, "יד ושם" תיק 1113)

נספח א

MR 4761

יו"ר ועד היהודים בקהילה היהודית בווארשה
אל: מיופה הכוח של מפקד המחוז לעיר וארשה, כאן

21 במאי 1940

בהתאם לצו חובת העבודה שהוטלה על האוכלוסיה היהודית הנני מספק למעבידים שונים כ־9,000 איש ליום (הצרה בכתב־יד בשוליים: לפי הסטאטיסטיקה כ־8,000), שכתוצאה מדרישותיה של מחלקת התברואה יש להגדיל מיספר זה עוד יותר.

מאחר שמיספר האנשים שברשותי הוא מוגבל הנני משתדל למלא את התפקידים שהוטלו עלי עליידי גיוסם של כל הגברים בגילים שבין 17 ל־55 לעבודה. כך יעמוד, באופן תיאורטי, כשליש מהמגויסים לרשות עבודות הכפיית. ברם, מעבידים רבים דורשים שיישלחו אליהם פועלים קבועים, מפני שאחרת קשה לפקח עליהם. לפיכך אני נאלץ כל הזמן להעסיק מיספר רב של פועלים בשכר.

מאחר שאין בידי האמצעים לכיסוי ההוצאות המכרזות בכך הנני נאלץ לשחרר מיספר מסויים של אנשים תמורת תשלום שגובהו נקבע בהתאם למצבו הכספי של העוטר. ביסוד נקבעו תשלומים אלה בתחום של 60–100 זלוטי לחודש. הנחות ניתנות לפרטים הפעילים בחברה או המפרנסים משפחה והם חסרי אמצעים. המשוחררים תמורת תשלום או עקב מחלה מקבלים תעודת זיהוי מהדגם המצורף בזה. תעודה זו מאשרת כי בעלה מילא את חובתו בעבודת כפייה בחודש הנידון. אפשר להניע את האוכלוסיה לרכוש תעודות זיהוי אלו רק אם השלטונות יכבדו אותן. הקלת המצוקה הכספית המעיקה כעת על גודד העבודה תלויה איפוא במידה רבה בהבנה שחשלוטונות יגלו כלפי תעודות זיהוי אלו.

לפיכך הנני מבקש לקחת בקשה זו בחשבון ולתת את ההוראות הדרושות.

על החתום: אדם צ'רניאקוב

נספח ב

יו"ר הוועד היהודי ונשיא מועצת זקני הקהילה היהודית בווארשה,
רח' גזיבובקה 26/28

אל : משרד ראש המחלקה ליישוב מחדש למחוז וארשה
בווארשה, ארמון בריל

8 בינואר 1941

בלחץ הנסיבות תיארתי לשלטונות בהודמנויות שונות את המצב הכספי הקשה ביותר של ועד היהודים וביקשתי אותם לטפל במצב זה. ביקשתי וחזרתי וביקשתי שייוצרו תנאים אשר יאפשרו לוועד היהודי לאזן את הוצאותיו עם הכנסותיו ובכלל לנהל את פעולתו על יסוד תקציב בנוי בצורה ריאליסטית, כי הדבר ניתן על אף הקשיים המתרחבים. לא אצא ידי חובתי אם לא אצביע על כך שהמצב הפינאנסי, כפי שהתפתח עתה גרוע מכל מה שהוועד היהודי התגסה בו עד עתה. לדוגמה ארשה לעצמי לצטט את המספרים שלהלן:

יתרת המזומנים כ"6 בינואר 1941 הסתכמה ב"132 זלוטי

יתרת המזומנים כ"7 בינואר 1941 הסתכמה ב"517 זלוטי

זאת כשההוצאה היומית של הוועד היהודי מגיעה ל"40,000—50,000 זלוטי, בעוד שהתקבולים מגיעים ל"10,000—20,000 זלוטי בממוצע.

ראיתי מראש מצב עניינים זה ובזכרי את התפקידים הקשים ואת ההוצאות הנמשרות לוועד היהודי, וכן לנוכח אחריותו של הוועד כלפי 400,000 נפש בהם הוא מטפל, עוררתי את העניין כבר כמה פעמים, כפי שנאמר לעיל, והגשתי תוכניות ראדיקאליות להקלת המצב הכספי העגום של הקהילה. כמוכך הגשתי פרוגראמה מינימאלית שתאפשר לפחות באופן חלקי ביצוע ראציונאלי ומתוכנן של התקציב.

מבלי לנגוע כרגע בתוכנית המאקסימום למיבנה חדש של משק הכספים שלנו, דבר הנמצא בעיון גם אצל השלטונות, כפי שאני שומע, ושלגביו הנני מכין הצעות משלי, אני נשאר עתה בגבולות של פתרון חלקי. לפיכך הנני מסכם בקצרה את החצעות שהבאתי בפני השלטונות כדי לפתור את בעיית המימון של הקהילה.

בסוף חודש מאי 1940 ביקשתי ראשית כל אישור לחוק מיסוי לטובת הוועד היהודי בווארשה ומעל לכל הטלת מס קבוע, אשר ייגבה בצורת היטל גוסף, נגיד בגובה של 1 זלוטי לחודש עם חלוקת כרטיסי המזון. שנית: ב"24 ביוני 1940 הגשתי הצעה להכפיל את דמי הרשימות למסחר, ושלישית: באותו יום, 24 ביוני, הגשתי הצעת מס על נכסי דלא גידי של יהודים בשיעור של 4% על ערך הנכסים לצורכי מס.

נוכח המצב הכספי העגום של מוסדות הסעד היהודיים הבעתי (רביעית) את הרעיון שהנהלת העיריה תעמיד לרשות הוועד היהודי תמיכות מתאימות מתוך סכומי ההיטלים הנגבים לצורכי סעד מכרטיסי החשמליות, מאספקת החשמל והגאז וממס הרידות [הערות שוליים בכתב-יד: „לארי. חתום: ל. (לייסט)].

חמישית: עלימנט להקל על קשייו התמידיים של הוועד היהודי פניתי אל השלטונות להרשות לי לקבל הלוואה בסך 300,000 זלוטי, לפחות, מאת אחד הבנקים בווארשה.

מכל ההצעות הללו אושרה הראשונה וכך מקבלת קופת הוועד היהודי מדי חודש למעלה מ-300,000 זלוטי מחלוקת כרטיסי המזון. סכום זה, שהוא די גדול יחסית, איפשר לי לקיים את התקציב ברמה הולמת. חל שיפור ניכר בגרעון הכרוני של הוועד היהודי הנובע מכך שהתקבולים מעולם לא כיסו את ההוצאות; כי בכל חודש הוגדלו במידה ניכרת ההוצאות שנקבעו בתקציב עליידי תשלומים בלתי צפויים לחלוטין עקב הוצאות פתאומיות המגיעות אלינו כמעט מדי יום.

בחודש שעבר נכנס הכסף ממקור זה כרגיל, אך לא יכול לשמש את צרכיו הסדירים של הוועד היהודי בשל הצורך להוציא סכומים גדולים מאוד על החומות והגדרות וכן על ריחוט הבורסה (Exchange). הסכומים שהוצאו לסדרות אלו הגיעו כמעט ל-300,000 זלוטי. הוצאה זו גרמה לגרעון במצב הכספי של הוועד היהודי והגדיל את החוב שלו לספקים, פקידים, פועלים וכו'. סך-הכל החוב הגיע ל-2 מיליון זלוטי בקירוב.

הצעתי השניה, בדבר הכפלת החיטל על רשימות המסחר, אושרה בתוקף פקודת מיום 5 בדצמבר 1940. ברם, הדבר לא בוצע וזאת — ככל שידוע לי — מכיוון שהנהלת העירייה טרם קיבלה תוראה בנדון מאת מיוספה-הכוח של ראש המחוז לעיר וארשה. [המלים שאחרי המקף השני הודגשו עליידי לייסט, ששם עלייך סימן שאלה וראשי תיבות שמו בשוליים. לייסט עצמו היה מיוספה-הכוח]. מאחר שהיטל המסחר משתלם במשך חודש זה והתוספת איננה נדרשת מאת היהודים המקדשים את רשימותיהם, יש חשש כי גביית המס לטובת הוועד היהודי, אחרי חידוש זה, תיתקל בקשיים רבים.

ההצעה לחטיל מס על נכסי דלא גידי של יהודים טרם אושרה עד היום. אין ספק שמינהל המקרקעין היהודיים באיזור המגורים היהודי [הגיטו] מוסיף להתקיים, ברם, התקנות, שאגב אין להן כל קשר עם הצעת המס, והן נוגעות לניהול הנכסים בלבד, הן כאלה שכל הכנסה איננה צפויה ממקור זה — אדריבה, ייתכן שזו תהיה מעמסה נוספת הכרוכה בהוצאות מהוצאות שונות.

ההצעה הרביעית, בנוגע לתמיכות המיועדות לצורכי סעד, נתקבלה בהבנה מצד פקידי הסעד, אך ליהודים לא ניתן לה תוקף פורמאלי.

כך נאבקות פעולות הסעד של היהודים עם קשיים בלתי-משוערים. לא אחיה שלם עם מצפוני ולא אמלא את החובות שהוטלו עלי מטעם השלטונות, אם לא אעיר עתה את תשומת-הלב למצבם המחריר של מוסדות הסעד, דריחות וביקורים בבתי-יתומים, מקומות מחסה וכו', אלפי העניים הצובאים על שערי הקהילה ושירותיה ועל שערי מוסדות הסעד — כל אלה מעידים כל יום מחדש על התכורה המוחלטת למצוא אמצעים להקל על המצב. הנני יוצא משיקולים מעשיים ולכן תמיד ביקשתי ומוסיף לבקש מקורות הכנסה אצל הקהילה היהודית. כל מה שביקשתי מעיק אך ורק על ציבור זה. בשם הצדק השתדלתי ואני מוסיף להשתדל להטיל את הנטל על האמידים ולא על העניים. וזהי גם כוונתן של הצעותי השניה

והשלישית, כדי להקל במקצת את עול התוכנית הראשונה — הנוגעת לרטיסי קיצוב המזון — ציוויתי לשחרר כ־70,000 נפש מתשלום המס על רטיסים אלה. בסיכום: עלימנט למנוע התמוטטות פינאנסית המאיימת על הוועד היהודי, ועלימנט לכסות את ההוצאות הדחופות ביותר, הנני מבקש שתואיל לסקול ולתת הוראות כלהלן:

1. לקבוע את העיקרון שעל הוועד היהודי לפעול עליפי תקציב קבוע, ז"א שההוצאת צריכת להתאזן עלידי הכנסות.
2. בנוגע להיטל הנוסף בשיעור של 10% על רשיונות המסחר לטובת הוועד היהודי הנני מבקשך לפנות אל מיופה הכוח של המחוז לעיר וארשת, כדי שיתן להנהלת העיר הוראות מתאימות בנידון. כפי שהרשיתי לעצמי להעיר, עניין זה הוא דחוף ביותר.
3. אישור הפקודה להוסיף מס יתר בשיעור של 4% מן ההכנסה הגולמית על מס המקרקעין — לטובת הוועד היהודי.
4. להפריש לוועד היהודי אחוז מתאים מהסכומים הנגבים עלידי העיריה לצורכי שד ממש הדיור ומההיטלים על רטיסי החשמלית ועל מחיר החשמל והגזן [סימן שאלה בשוליים].
5. הלוואה באנקאית בסך 300,000 זלוטי, הנני מבקש שתואיל לפנות אל המפקח על הבאנקים ולהשיג את הסכמתו להלוואה כזו מאת הבאנקים בעיר.

בתקשר לנ"ל הנני מתכבד להעיר כי בחיפושי אחרי מקורות הכנסה אחרים ציוויתי לגבות אגרה בסך 0.50—1.00 זלוטי לחדד לחודש מההשלטים התייבים להימצא על הדלתות של דירות היהודים. יתירה מזו, עליפי יוזמת השלטונות לוקחים בחשבון להנהיג תעודות זיהוי יהודיות. תעודות אלו אפשר למסור לאמידים תמורת תשלום. כך ניתן יהיה לאסוף סכום שיספיק לכסות חלק מהצרכים השוטפים של הוועד וכן חלק מחובותיו. עד עתה לא קיבלתי הוראה בנידון.

לבסוף, לאחר שהוועד היהודי קיבל לידיו את משרד הדואר למחוז היהודי, אפשר להפיק הכנסה ממכירתם של בולים מיוחדים (למשל לאספנים). למען הדיוק עלי להעיר כי הנהלת הדואר איננה נוטה לרעיון זה, לא בעבר ולא עתה.

לבסוף הנני מרשה לעצמי להוסיף, שרצוי מאוד היה למצוא פתרון ליחסים שבין הוועד היהודי לבין מינהלת האפוטרוסות לנכסי ולא גידי של יהודים. בהסתמך על מכתבך מן ה־20 בנובמבר 1940 הייתי רשאי להניח כי מאמצי הגדולים של הוועד היהודי בנושא זה יכובדו. הנהל בעבר, וכן התעריפים המוצעים עלידי מינהלת האפוטרוסות עומדים בסתירה להוראותיך מיום 26 בנובמבר 1940 [הוראותיך והתאריך מודגשים ביד], כך שהוועד היהודי אינו זוכה לשום הכנסה ממקור זה.

יו"ר הוועד היהודי של הקהילה היהודית בווארשה

על התחום: אדם צ'רניאקוב

(מתוך יומנו של אדם צ'רניאקוב, וארשה, 31 באוגוסט 1941)

יו"ר הוועד היהודי בווארשה

כ י נ ש ר

רשות האספקה לטווח היחודי מתכוונת לדאוג לחורף במידה האפשר. מיליונים דרושים כדי לרכוש אפילו כמויות צנועות של מזון. הסכומים העומדים לרשות המוסד הם דלים מדי. על כן עלינו לפנות לצרכנים ולבקש תמיכה שממנה הם עצמם ייהנו. מאחר שגם תמיכה זו לא תספיק, משתדלת הרשות שיתירו לה לקבל הלוואות מבאנקים.

הצרכנים יתרמו לצבירת התון הדרוש עלי ידי היטלים שיוטלו על כמה מיצרכים, בעיקר לחם וסוכר. הוועד היהודי בווארשה קיבל הצעה זו פה אחד והתיר לרשות האספקה להעלות את המחירים במשך 2 החודשים הקרובים, ספטמבר ואוקטובר, כדלהלן:

לחם: 0.70 זלוטי + היטל 0.50 זלוטי = 1.20 זלוטי לק"ג
סוכר: 3.00 זלוטי + היטל 6.00 זלוטי = 9.00 זלוטי לק"ג

בסוף החודשיים האלה תבוטל העלאת המחיר ובחודשים שאחרי זה יחזור ההיטל לצרכנים במחירי הלחם והסוכר או באספקה לחורף שתושג.

יו"ר הוועד היהודי, מהנדס אדם צ'רניאקוב

(מאנגלית: גיאורג אליסברג)

IN THIS ISSUE

Sources and Evidence

- **"The Only Jew"** is the detailed record of **David Epstein** of what happened in the little town of Libishey, in the district of Kamin-Kushirsk, province of Pinsk, in the days of the holocaust. It is written in popular Yiddish, by D.E. who, together with his wife, joined the partisans when the ghetto was liquidated. He was wounded in battle near Kovel. When recording the facts in writing, in the end of the war, D.E. was under the impression that he was the only survivor of "his Jewish people".
- **"The Story of the s/s 'Pancho' — 1940—1942"** is the story about one of the Jewish refugees ships that tried to reach the shores of Eretz Israel during the years of the holocaust. The article is part of a study done by **Bruce Lawrence** on "The story of the Jews detained in the camp Paramonte di Tercia in Italy in 1940—1945" under the auspices of the Institute for contemporary Jewry at the Hebrew University in Jerusalem.

Research

- **"From Midnight Until 5 O'clock in the Morning I didn't Sleep"**, by **Roman Zimandt**, is an important and interesting attempt to analyze and to explain the diary of Adam Czerniakov, the head of the Judenrat of Warsaw, who, as we know, ended his life, because of the deportations from the ghetto in the Summer of 1942. R.Z. is a student of Polish literature, who lives in Poland. His work is an attempt to understand the workings of Czerniakov's mind through critical analysis of the original text. The final part of the essay will be printed in the next issue.
- **"The Ghetto as a Form of Government"** by Prof. **Raul Hilberg** (Dep. of Political Sciences, University of Vermont, U.S.A) and **"Reactions of the Jewish Leadership to Nazi Policies"** by Prof. **Yehuda Bauer** (Inst. of Contemporary Jewry, Hebrew University, Jerusalem) are two lectures given in March 1975 in New York at a conference on "The Holocaust — 30 Years Later", organized by the Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem, with the assistance of the United Jewish Appeal.